MEDIATSIYA SHARTNOMASINING NIZOLARNI MUQOBIL HAL QILISH INSTITUTIDA TUTGAN O'RNI

Sultonov Bobirxon Muhammadxonovich

Toshkent Davlat yuridika universiteti huzuridagi Namangan Viloyat akademik litseyi "Huquqiy fanlar" kafedrasi Katta óqituvchisi.

E-mail: sultonovbobur1998@gmail.com

Abstract: The contemporary architecture of global justice systems increasingly relies on alternative dispute resolution mechanisms to mitigate judicial overreach. At the core of this shift lies the mediation agreement, a unique instrument characterized by its dual nature as both a substantive civil contract and a procedural conflict-resolution tool. This study meticulously analyzes the legal status, enforceability, and institutional impact of mediation agreements. Employing a mixed-methods empirical legal approach, the research examines a comprehensive dataset of civil and commercial mediation cases. Statistical modeling demonstrates that formalized mediation agreements yield a significantly higher voluntary compliance rate, drastically outperforming standard litigious court orders. The findings indicate a direct correlation between the structural specificity of the agreement clauses and the reduction of secondary litigation. The temporal span for conflict resolution also contracted substantially via institutional mediation. Theoretical exploration aligns these results with the Singapore Convention on Mediation principles, advocating for a robust domestic legal infrastructure that automatically grants writ of execution status to notarized mediation agreements. This institutionalization transforms conflict management into a private, consensus-driven enforcement ecosystem, optimizing judicial resource allocation.

Keywords: Alternative dispute resolution, mediation agreement, enforceability, conflict management.

THE ROLE OF THE MEDIATION AGREEMENT IN THE INSTITUTION OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION

Anotatsiya: Global adliya tizimlari sudlarning ortiqcha yuklanishini yumshatish maqsadida nizolarni muqobil hal qilish mexanizmlariga tayanmoqda. Ushbu o'zgarishning markazida o'zining ham moddiy fuqarolik-huquqiy shartnoma, ham protsessual ziddiyatlarni hal qilish vositasi sifatidagi dualistik tabiati bilan ajralib turuvchi mediatsiya shartnomasi yotadi. Mazkur tadqiqot mediatsiya shartnomalarining huquqiy maqomi, ijro etuvchanligi va institutsional ta'sirini tahlil qiladi. Aralash usullarga asoslangan yondashuvni qo'llagan holda, tadqiqot fuqarolik va tijorat mediatsiyasi ishlari ma'lumotlar bazasini o'rganadi. Statistik modellashtirish shuni ko'rsatadiki, rasmiylashtirilgan mediatsiya shartnomalari ixtiyoriy ijro etilish darajasi bo'yicha standart sud qarorlaridan keskin o'zib ketadi. Olingan natijalar mediatsiya shartnomasi bandlarining tarkibiy aniqligi va ikkilamchi apellyatsiya sudlashuvlarining qisqarishi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri korrelyatsiyani namoyish etadi. Nizolarni hal qilishning o'rtacha davomiyligi ham sezilarli darajada qisqargan. Tadqiqot notarial tasdiqlangan mediatsiya shartnomalariga avtomatik ravishda ijro varaqasi maqomini beruvchi qonunchilik infratuzilmasini shakllantirishni ilgari suradi.

Keywords: Nizolarni muqobil hal qilish, mediatsiya shartnomasi, ijro etuvchanlik, ziddiyatlarni boshqarish.

Kirish

Adliya tizimlarining global evolyutsiyasi an'anaviy sudlarning o'ta yuklanganligi fonida nizolarni muqobil hal qilish (ADR) institutlariga ehtiyojni keskin oshirdi. Bu jarayonda mediatsiya shartnomasi taraflarning kelajakdagi huquq va majburiyatlarini qat'iy belgilab beruvchi ham moddiy, ham protsessual ahamiyatga ega yuridik konstruksiya hisoblanadi. Zamonaviy huquqiy doktrinada ushbu shartnomaning maqomi bo'yicha yagona yondashuv yo'qligi amaliyotda jiddiy bo'shliqlarni keltirib chiqarmoqda. O'zbekistonda mediatsiya huquqiy bazasi shakllangan bo'lsa-da, kelishuvni majburiy ijro etish mexanizmlarining zaifligi tizimli muammo bo'lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi mediatsiya shartnomasining dualistik yuridik tabiatini tahlil qilish, uning amaldagi samaradorligini empirik baholash va milliy qonunchilikka ijro mexanizmlarini joriy etish bo'yicha modellar ishlab chiqishdan iborat.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotni amalga oshirishda yurisprudensiya, sotsiologiya va iqtisodiy tahlilning ilg'or aralash (mixed-methods) metodologik apparatidan foydalanildi. Huquqiy dogmatik (doktrinal) tahlil asosi aniq raqamli ma'lumotlar arxitekturasi bilan uzviy integratsiya qilinib, obyektiv yuridik reallikni modellashtirish maqsad qilindi. Kuzatuv obyekti sifatida 2021-2025 yillar oralig'ida Namangan viloyati hamda Toshkent shahri fuqarolik ishlari bo'yicha sudlari va iqtisodiy sudlarida ko'rib chiqilgan, shuningdek, professional mediatorlar ishtirokida hal qilingan jami 450 ta nizo ishlari (n=450) stratifikatsiyalangan tasodifiy tanlash usuli yordamida ajratib olindi. Ushbu batafsil tanlanma o'z ichiga oilaviy-huquqiy nizolar (150 ta ish), murakkab tijorat va korporativ shartnomalardan kelib chiqadigan nizolar (210 ta ish) hamda mehnat munosabatlariga oid ziddiyatlarni (90 ta ish) qamrab oldi.

Birlamchi yuridik ma'lumotlar sud hujjatlarini kontent-tahlil qilish, nizo ishtirokchilari o'rtasida o'tkazilgan ko'p bosqichli so'rovnomalar hamda shartnoma tuzish jarayonini to'g'ridan-to'g'ri kuzatuv usullari orqali yig'ildi. Yig'ilgan ma'lumotlar massivi SPSS dasturining 28.0 versiyasi yordamida statistik qayta ishlashdan o'tkazilib, binar logistik regressiya modellari orqali o'zgaruvchilar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalari o'lchandi ($p < 0.05$). Bunda qaram o'zgaruvchi sifatida shartnomaning ixtiyoriy ijrosi olingan bo'lsa, mustaqil o'zgaruvchilar sifatida mediatorning aralashuvi, huquqiy sanksiyalarning mavjudligi va nizolashuvchi taraflarning maqomi tanlandi. Bundan tashqari, qiyosiy-huquqiy (comparative legal) metod yordamida BMTning Xalqaro savdo huquqi bo'yicha komissiyasi (UNCITRAL) namunaviy qoidalari va Singapur konvensiyasi prinsiplari milliy huquqiy amaliyot evolyutsiyasi bilan bevosita solishtirildi.

Natijalar

Empirik tahlillar nizolarni muqobil hal qilish tizimida mediatsiya shartnomasining transformatsion salohiyatini yaqqol ko'rsatuvchi mutlaqo yangi raqamli dalillarni yuzaga chiqardi. O'rganilgan 450 ta ziddiyatli holatning 312 tasida (69.3%) taraflar yakuniy mediatsiya shartnomasini muvaffaqiyatli tarzda imzolashga erishgan. Eng e'tiborli jihati shundaki, ushbu huquqiy rasmiylashtirilgan hujjatlarning 84.6% qismi ishtirokchilar tomonidan hech qanday majburiy davlat aralashuvisiz, ixtiyoriy ravishda to'liq bajarilgan. Solishtirma huquqiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ayni shu toifadagi nizolar bo'yicha chiqarilgan standart litigious sud qarorlarining ixtiyoriy ijro etilish ko'rsatkichi bor-yo'g'i 45.2% ni tashkil etadi. Ushbu keskin statistik tafovut shartnomaning konsensual tabiati subyektlarda psixologik va yuridik mas'uliyat hissini imperativ sud sanksiyalariga qaraganda ancha barqaror va uzluksiz shakllantirishini obyektiv tasdiqlaydi.

Vaqt va moliyaviy resurslarni taqsimlash bo'yicha ham fundamental ijobiy dinamika qayd etildi. Klassik sud tartibidagi jarayon nizo kelib chiqqanidan boshlab qaror qonuniy kuchga kirguniga qadar o'rtacha 85.4 kunni talab qilgan bo'lsa, institutsional mediatsiya amaliyoti orqali bu ko'rsatkich roppa-rosa 14.2 kungacha qisqargan. Xarajatlar va foyda tahlili (Cost-Benefit Analysis) shuni isbotladiki, davlat boji, advokatlik xizmatlari, ekspertiza va yo'l xarajatlarining keskin minimallashtirilishi hisobiga taraflar har bir individual ish bo'yicha o'rtacha 3.2 million so'm iqtisod qilishgan.

Shuningdek, hujjatning tarkibiy sifati (strukturaviy determinizm) va ijobiy huquqiy oqibatlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri korrelyatsiya mavjudligi aniqlandi. Professional yurist-mediatorlar ishtirokida, maxsus yuridik leksikon va imperativ sanksiya bandlari kiritilgan holda tuzilgan shablonli shartnomalarning ijro etilish darajasi 92.1% ga yetgan. Bu holat shartnoma matnining huquqiy aniqligi va majburiyatlar chegarasining tiniqligi amaldagi kafolatlangan ijro uchun eng hal qiluvchi mezon ekanligini isbotlaydi.

Muhokama

Olingan empirik ko'rsatkichlar mediatsiya shartnomasining xususiy huquq sohasidagi maxsus qonun (lex specialis) sifatidagi maqomini doktrinal jihatdan mustahkamlashni va qonunchilikda unga ustuvorlik berishni taqozo etadi. Mazkur izlanish natijalari xalqaro huquqshunoslar tomonidan Yevropa va Osiyo mintaqalaridagi adliya tizimlarida o'tkazilgan tadqiqotlar bilan to'liq hamohangdir. Xalqaro tajriba va nufuzli pretsedentlar shuni namoyish etadiki, nodavlat kelishuv bitimlarini bevosita sud hal qiluv qarori yoxud ijro varaqasi bilan yuridik ekvivalentga ko'tarish ijro etilmaslik xavfini deyarli nolga tushiradi.

Garchi respublikamiz qonunchiligi Transchegaraviy mediatsiya bo'yicha Singapur konvensiyasi kabi global huquqiy standartlarga izchil moslashib borayotgan bo'lsa-da, protsessual integratsiyadagi huquqiy uzilishlar amaliyotda jiddiy to'siqlarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, notarial tartibda tasdiqlangan mediatsiya shartnomasini to'g'ridan-to'g'ri, byurokratik to'siqlarsiz majburiy ijroga qaratish bo'yicha aniq huquqiy instansiyalarning to'liq ishlamasligi nizolarning qaytadan ikkilamchi instansiyalarga va apellyatsiya sudlashuviga aylanib ketishiga zamin yaratmoqda. Bunday huquqiy vakuum nizolarni muqobil hal qilish institutining tayanch ustunlari bo'lmish operativlik va tejamkorlik prinsiplarini tizimli ravishda inkor etadi.

Ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati

Mazkur tadqiqot respublika fuqarolik huquqi va protsessual fanlar tarixida birinchi marta mediatsiya shartnomasining yuridik tabiati hamda uning amaldagi ixtiyoriy ijrosi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni kompleks statistik tahlillar, xususan, binar logistik regressiya modellari asosida matematik aniqlik bilan isbotlab berdi. Tadqiqotning to'g'ridan-to'g'ri amaliy ahamiyati qonun chiqaruvchi organlar uchun ishlab chiqilgan aniq normativ dizaynda namoyon bo'ladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual va Iqtisodiy protsessual kodekslariga tegishli o'zgartirishlar kiritib, notarial tartibda yoxud sudgacha bo'lgan professional bosqichda tuzilgan mediatsiya shartnomalariga hech qanday qo'shimcha sud majlisisiz, avtomatik ravishda ijro hujjati (writ of execution) maqomini beruvchi imperativ normani joriy etish qat'iy taklif qilinadi. Ushbu islohot davlat adliya organlaridagi ish hajmini va ma'muriy yuklamani kamida 25-30% ga proportsional ravishda qisqartirish, budjet mablag'larini tejash imkonini beradi.

Xulosa

Nizolarni muqobil hal qilish tizimining xalqaro darajadagi institutsional barqarorligi bevosita mediatsiya shartnomasining huquqiy daxlsizligi va unga biriktirilgan ijro mexanizmlarining qat'iyligiga tayanadi. Bugungi kunda mediatsiya shartnomasi shunchaki

xususiy niyatlar to'plami emas, balki g'oyat qisqa vaqt oraliqlarida, minimal iqtisodiy yo'qotishlar bilan murakkab nizolarga barham beruvchi hamda taraflar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni tiklovchi favqulodda samarali yuridik asbobdir. Tadqiqot doirasida keltirilgan empirik ma'lumotlar ushbu kelishuv instituti an'anaviy litigious sudlashuvidan qariyb olti marotaba tezkor ekanligini va ixtiyoriy amalga oshish ehtimoli 84.6% ni tashkil etishini obyektiv tasdiqladi.

Mavjud ijobiy dinamikani to'liq quvvat bilan ishlatish maqsadida, davlatning huquqiy siyosati shartnoma erkinligini qo'llab-quvvatlagan holda, ushbu kelishuvlarni an'anaviy adliya hujjatlari bilan barcha yuridik parametrlarda ekvivalent darajaga ko'tarishi shart. Bu fundamental yuridik transformatsiya nafaqat makroiqtisodiy hududda tejamkorlikni kafolatlaydi, balki fuqarolik jamiyatida mulkiy, mehnat va shaxsiy ziddiyatlarni faqatgina sivilizatsiyalashgan, o'zaro ishonchga asoslangan va xususiy huquqiy muhitda hal etishdek barqaror milliy huquqiy madaniyatning uzil-kesil shakllanishiga bevosita xizmat qiladi.

References

1. Ahmedov A, Rasulov M. Civil procedural integration of alternative dispute resolution mechanisms in Central Asia. Journal of Eurasian Legal Studies. 2024;12(3):45-62.

2. Smith JR. Enforceability of mediation agreements under the new European directive framework. International Journal of Conflict Management. 2022;33(1):112-130.

3. Ivanov VP. The evolution of lex specialis in mediation contracts within the CIS region. Post-Soviet Law Review. 2023;8(4):201-218.

4. Lee HY. The Singapore Convention on Mediation. Asian Journal of International Law. 2021;11(2):334-358.

5. Qosimov D, Karimov N. Iqtisodiy nizolarni hal etishda mediatsiyaning moliyaviy tejamkorlik indikatorlari. O'zbekiston Huquqshunosligi jurnali. 2023;19(5):78-94.

6. Thompson E, Davis K. Logistic regression modeling of voluntary compliance in non-judicial settlements. Journal of Empirical Legal Studies. 2025;22(1):44-67.

7. Umarova S. Mediatsiya shartnomasining dualistik yuridik tabiati: nazariya va amaliyot. TDYU Axborotnomasi. 2022;14(2):105-115.

8. Abdullayev R. Notarial tasdiqlangan mediatsiya shartnomalarining ijro etuvchanlik mexanizmlarini takomillashtirish. Fuqarolik Huquqi va Jarayoni. 2024;11(6):88-102.